

MÄNGDEN MÄNNISKOR

Från omkring 1540 registrerades i Sverige i princip alla gårdar, och vi har därmed lämnat medeltidens spridda belägg. Befolkningsutvecklingen kan beräknas mer i detalj, även om många osäkerhetsfaktorer kvarstår. Steg för steg infördes allt fler och bättre register och förteckningar.

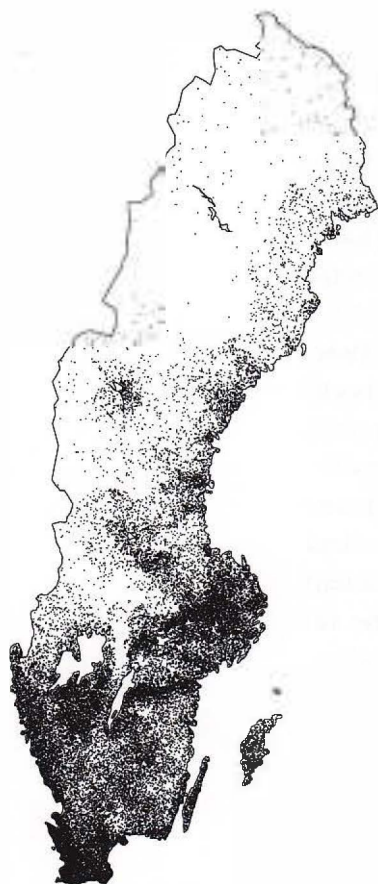
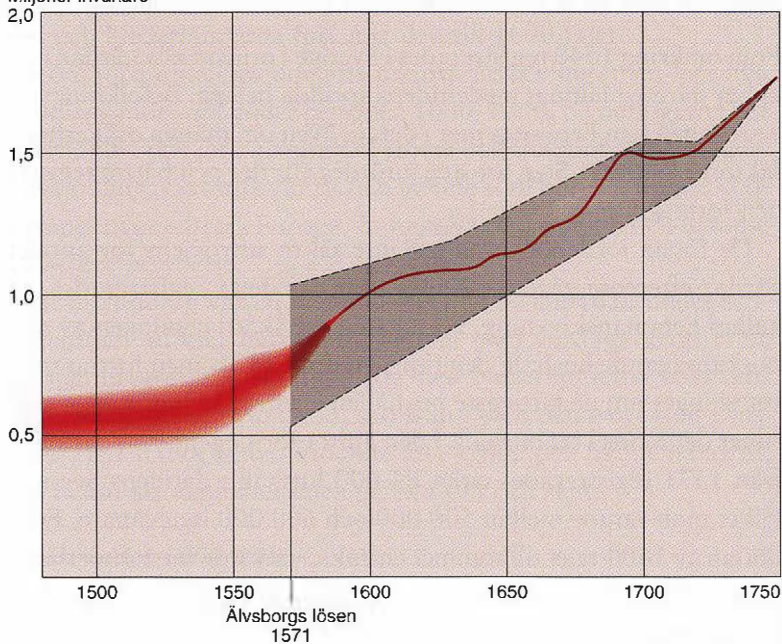
De första jordeböckerna ger inte säkra siffror ens för antalet gårdar eftersom gårdar delades utan att detta registrerades, så kallad hemmansklyvning. Nästa steg var skattdragningen av alla boskapsägande hushåll, den tidigaste från 1571, men fortfarande vet vi inget om de fattigaste hushållen eller exakt hur många personer det fanns i ett hushåll. I den äldsta förmögenhetstaxeringen från 1571 registrerades cirka 84 000 hushåll i dåtidens Sverige, vilket motsvarade mellan 500 000 och 600 000 innevånare. Från början av 1600-talet tillkommer enstaka, väl förda husförhörslängder från några socknar, så att hela socknens folkmängd och dess förändring kan beräknas. Säkrare siffror når man först i början av 1700-talet.

Sverige hade en betydligt snabbare folkökning än de flesta andra länder i Europa, och landet ingick i det snabbt tillväxande nordvästra hörnet av kontinenten. En grov skattning, säkrare ju längre fram i tiden man kommer, är att Sverige inom sina nuvarande gränser, inklusive de erövrade provinserna, i runda tal år 1500 hade 0,6 miljoner innevånare, år 1600 1,0 miljoner och år 1700 1,5 miljoner.

Tittar man närmare på under vilka perioder ökning skett visar det sig att den snabbaste ökningen kom i slutet av 1500-talet och i början av 1600-talet, därefter avtog den något. Detta kan preciseras ytterligare även om det måste betonas att nedanstående siffror är osäkrare än vad de förefaller. Folkmängden stod i stort sett stilla under 1400-talet, men under 1500-talets första årtionden började en långsam uppgång. Från cirka 1540 har ökningstakten för antalet gårdar stigit till upp mot 0,6 % per år. Under slutet av 1500-talet steg ökningstakten ytterligare till omkring eller över 0,7 % per år fram till 1620-talet, varefter befolkningsökningen avtog till i genomsnitt 0,4–0,5 %, inberäknat stagnation under de svåraste krigsperioderna. Även missväxt och nödår, som omkring 1650 och på 1690-talet, ledde till bakslag.

Ökningstakten var inte jämn över landet. Skogsbygderna i en båge från Småland över Västergötland och Värmland upp till södra

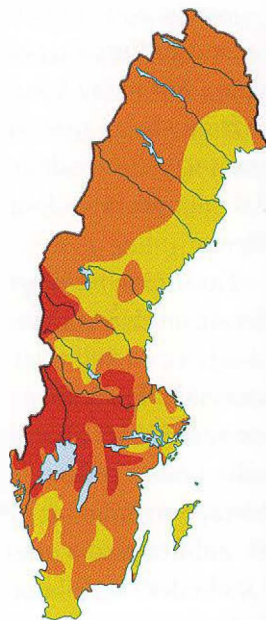
Miljoner invånare

● LENNART ANDERSSON PALM

Ovan: Befolkningsutvecklingen i Sverige inom nuvarande gränser under 1500- och 1600-talen. Inom det skuggade området ligger olika forskares beräkningar. Jag har markerat en möjlig befolkningsutveckling, men osäkerheten framgår av det skuggade områdets bredd. Före 1571 är osäkerhetsmarginalerna ännu större.

Till höger: Befolkningsökningens fördelning i Sverige från 1571 till 1699. I stora drag är det de tidigare folktäta områdena som ökar minst, men det finns också en tydlig expansion i Värmland och Bergslagen.

Till vänster: Befolkningens fördelning i nuvarande Sverige omkring 1570, baserad på boskapsbeskatningen 1571. En punkt motsvarar ungefär tre hushåll.

Dalarna var expansiva. Slättbygderna var i huvudsak stagnerande. Norrlands befolkning var också i stort sett stagnerande från senare delen av 1500-talet.

För de tidigare dansk-norska områdena är siffrorna före mitten av 1600-talet osäkra, eftersom källmaterialet är sämre. Under senare delen av 1700-talet bodde 22–24 % av den svenska befolkningen i dessa områden, och generellt var ökningstakten där lågsammare. Skåne drabbades hårt av krig mellan Sverige och Danmark, och från 1650 till 1680 stod befolkningsantalet stilla på omkring 150 000 innevånare.

Staten och nyodlarna

Under 1500-talet spelade staten en i huvudsak gynnsam roll för den ekonomiska expansionen. En av de viktigaste faktorerna var att Gustav Vasa kraftfullt genomdrev kronans äganderätt till utmarkerna med syftet att upplåta dessa marker åt nyodlare.

Redan tidigt under medeltiden hade kungamakten fått delägande i allmanningarna. I Götalandskapen fick kronan rätt till en tredjedel av allmanningarna och kungen kunde förläna eller sälja sådan mark. Under medeltidens lopp övergick kronans mark gradvis till andra ägare. På 1500-talet följde en ny och kraftfullare framstöt från kronan.

I ett ofta citerat brev från april 1542 till Nordsverige skrev kungen, med anledning av att bönder påstod sig äga fyra till fem mil in på skogarna och därigenom hindrade nybyggen, att detta hade de ingen rätt till, ”förty att sådana ägor som obygga ligger hör Gud, Oss och Sveriges krona till och ingen annan.” Emellertid blev nyodlingarna i denna del av landet begränsade, och den helt övervägande delen av nybyggarna blev självägande.

Större framgång fick kronans politik i södra och mellersta Sverige där statens kontroll över häradsallmanningarna stärktes. Kungen skrev upprepade gånger från mitten av 1530-talet och därefter att nyodlare hade rätt att ta upp odlingar på allmanningarna. I dessa delar av landet blev en mycket stor del av nyodlarna kronobönder, landbor åt kronan.

I fyra särskilt undersökta områden har kronans andel av antalet gårdar före nyodlingen jämförts med kronans andel av nybyggena. Dess andel av hela nybebyggelsen var större än andelen av bebyggelsen i början av 1500-talet. Eftersom kyrkans jord övergätt till kronan inkluderas kyrkojord. Förhållandena 1540 motsvarar ungefär vad kyrkan reellt hade i slutet av medeltiden, och

tabellen visar att både reformationen och den större andelen av nyodlingen stärkte kronans innehav.

Kronans andel av bebyggelsen, i procent

	1540		Nya enheter 1540–1600 <i>kronan med kyrkan</i>
	<i>kronan</i>	<i>kyrkan</i>	
Värmland	1	20	38
Närke	7	23	50
Småland	3	32	52
Västergötland	17	34	81

I de nordligaste delarna av dessa områden, Värmland och Närke, utgjorde de självägande hälften eller mer av nyodlarna. Detta var områden som gränsade till Nordsverige där de självägande bönderna stod starka. I söder, i Småland, spelade adelns frälsebönder en större roll med över en tredjedel av nybyggarna, men genomgående var frälsets andel lägre.

Ett stöd för nyodlarna var att de fick skattefrihet. Redan under medeltiden förutsattes att landbor skulle få ersättning för investeringar i jorden. Under senmedeltiden vidareutvecklades denna rätt (se sidan 180), och Gustav Vasa utlovade frihetsår för alla nyodlare. Antalet skattefria år varierade och var resultatet av lokala förhandlingar.

Som regel fick kronobönder och skattebönder omkring 10–20 år utan skatt medan nyodlare på frälsejord oftast fick ännu fler fria år. Detta visar att skattefriheten inte var avgörande eftersom frälsejordens andel av nyodlingarna var låg.

Nyodlingarna fortsatte i stor omfattning fram till början av 1600-talet. Därefter avtog de och befolkningsökningen tog sig i stället oftare formen av hemmansklyvning – flera hushåll etablerades på redan existerande enheter.

En nyodlares första år

I de detaljerade längderna från Karls hertigdöme i mellersta Sverige kan över hundra nybyggare från Närke och Södermanland under 1580-talet följas under flera år. Rannsakingarna gjordes för att avgöra när nybyggen kunde skattläggas.

Dessa längder kommer ner på en detaljnivå som vi sällan möter för vanliga gårdar vid denna tid. Ett exempel på en notering är från Tångeråsa socken i Närke år 1586:

Olofi "Laggetorp", upptagit av ödemark anno 1580, går i skatt 1587. Åker till 1 tunna, gott tillfälle till åker. Äng till 13 sommarlass. Har byggt 1 stuga, 1 lada, 1 fähus, 1 bod.

Två år senare noterades att åkern hade ökat från en till två tunnor, ängen var lika stor och antalet hus hade ökat till sex.

Nästan alltid sattes stugan upp redan första året, någonstans skulle människorna bo. Kanske inhystes också djuren i stugan första året. Fähuset kom därefter, och det restes normalt före tredje året. De därefter viktigaste husen var förrådsbyggnaderna boden och ladan, men de fanns bara på en fjärdedel av nybyggena redan under andra och tredje året. Först efter fem till sex år hade familjen fått tid att resa även dessa.

I några längder finns anteckningar om hur mycket ytterligare åker som kunde tas upp. De återkommande registreringarna visar att nyodlarna efter ett par, tre år gjort åker av det mesta av sin odlingsbara mark.

Från Södermanland får vi upplysningar om de olika arbetsmomenten. Det första en nyodlare gjorde på sin mark var att hugga skogen, därefter brändes den så att det liknade ett svedjebruk. Nästa steg var att bryta upp stubbarna. Peder i Hallstenstorp får anmärkningen att han inte hade brutit upp stubbarna och därför kunde hans mark inte räknas som åker.

Efter detta plöjdes åkern och hägnader sattes upp. Under plöjningen skars grässvålen upp och vändes. Plogen användes till detta arbetsmoment även i de delar av landet där årdret annars var det normala jordbearbetningsredskapet.

Olaus Magnus berättar om röjningsbränning och svedjebruk. På bilden syns två moment samtidigt: bränningen och den därefter växande säden. De underkvistade träden är eventuellt granar.

På nybyggena betydde boskapsskötseln mer än på andra gårdar. Även för ängarna registrerades möjligheterna till utvidgning, men mer svävande än för åkern. Expansionsmöjligheten låg oftast i våtmarker, en nyodlare kunde ha ”tillfälle att röja i ett kärr så mycket han vill”.

Hertigens utsända kunde vara pessimistiska i sina bedömningar. Om Olof i Hallsbergs socken, Närke, står att där han slagit sig ned fanns inte möjlighet till något annat än ”stenbackar”. För sådana nyodlare kunde skogen anges som räddningen. I Axbergs socken, Närke, står det om en gård att den inte hade ”mycket till att bruka åker och äng av, utan stor skog att bruka.”

Vi kan låta bilden av nybygget de första åren träda fram för oss. En stuga och ett litet fähus i en öppning i skogen, en mindre bod står halvfärdig. I uthuggningen också några åkerlappar med en sammanlagd yta mindre än en fotbollsplan, och där intill nästan lika mycket mark där stubbarna står kvar. Bort till gärdesgården röjd ängsmark av ungefär samma storlek. Och ”runt om står stor skog”, som det någon gång anges i längden.

Finnarna

Några av de nybyggare som blev granskade på 1580-talet skilde sig från de andra, nämligen finnarna. På 1580-talet fanns de främst i Södermanland, men de vandrade västerut. I stället för stugan var deras första hus pörtet, ett hus med rökugn utan skorsten. En annan skillnad är att svedjebruket var mera betydelsefullt för dem.

Redan under senmedeltiden hade en kontinuerlig ström av finnar kommit från västra Finland till Mälardalen. De började ofta som tjänstefolk men avancerade inte sällan till landbor.

Under senare delen av 1500-talet förändrades den finska invandringen. Den ökade i omfattning och de inflyttade kom från det inre av Finland, Savolax. Där hade en ny typ av svedjebruk utvecklats. Tekniken kallas huuhta. Inom denna finns stora variationer men två grundläggande drag var att skogen höggs flera år i förväg, och att en särskild rågsort användes. Denna så kallade tuvråg måste sås glest eftersom varje utsatt korn gav upphov till en hel tuva av säd. Arealavkastningen blev låg men korntalen höga. Tekniken öppnade en ny ekologisk nisch för sädesodling. Granskogen hade tidigare inte kunnat utnyttjas effektivt för svedjande.

Den nya odlingsmetoden, kombinerat med att kronan öppnade utmarkerna för nyodling och att hertig Karl bedrev en aktiv värvning av finnar från slutet av 1500-talet, ledde till en omfat-

tande överströmning från rikets östra delar. Invandringen fortsatte även under början av 1600-talet.

Till en början sökte finnarna sig till orörd granskog i en folkvandring från öster till väster i södra Nordsverige, men snart nog strävade de efter att upprätta fast bosättning. Granskogen omvandlas till lövskog, i stället för enbart råg odlades även korn. Rena finnbygder upprättades i norra och västra Värmland samt i de obebyggda gränsområdena mellan landskapen Värmland, Dalarna, Västmanland, Gästrikland och Härjedalen.

På många håll ledde det finska svedjebruket till konflikter. Exempelvis i Värmland gick det så långt att de svenska bönderna brände ned husen för de finska nybyggarna. Förvånansvärt ofta fick de finska nybyggarna då stöd från statsmakten.

Med början på 1630-talet svängde dock statens inställning. Med hot om straff försökte kronan hindra finnarnas storskaliga svedjande som konkurrerade med bruksnäringens behov av skogar. Den finska invandringen bromsades, men först från 1680-talet kom en kraftig nedgång i det värmlandsfinska svedjandet.

I mitten av 1600-talet var skogsfinnarna i Sverige cirka 20 000. Trots att antalet inte är överväldigande var deras odling en del av den agrara expansionen in på 1600-talet.

Samerna

En annan dynamisk grupp i början av 1600-talet var samerna. Sedan omkring Kristi födelse hade samerna haft enstaka tamrenar som lockdjur eller transportdjur, men huvudnäringen förblev länge fångst och insamling.

Sannolikt inleddes en omvandling redan under senmedeltiden mot ökad boskapsskötsel, och i början av 1600-talet hade renskötseln och inte jakten blivit samernas huvudnäring. Kärnan i förändringen var att samerna övergick till storskalig renskötsel och följde renhjordarna på långa vandringar mellan vinterns skogsvisten och sommarens bete på fjället. De drev djuren och skyddade dem mot rovdjur. Varje familj hade hundratals djur.

Orsaken till förändringen kan ha varit ett ökat skattetryck där staten krävde mer av samerna. Men man kan inte bortse från att den nya renskötseln var ett helt nytt tekniskt komplex kopplat till en omvandling av samesamhället och att detta kan ha växt fram genom inre utveckling. Under 1500-talet hade den samiska befolkningen ökat kraftigt i antal och från slutet av 1500-talet försämrades klimatet. Dessa förutsättningar kan ha bidragit till föränd-

Olaus Magnus reste 1518 till Lappland och beskriver samerna korrekt i texten, men som så ofta är hans bilder otillförlitliga i detaljer. Kvinnan som mjölkar bygger troligen på någon bild av komjolkning. Senare mjölkade samerna med ena handen och hade en liten kåsa i den andra.

ringen. Samekulturen har vid denna tid varit mera expansiv än de åkerbrukande vars expansion i Nordsverige avstannade under 1500-talet.

Denna förändring var ett uttryck för en expansion skapad inom den samiska kulturen vilket betyder att den samiska kulturen inte alltid varit på reträtt inför framträngande nybyggare. En sådan tolkning betonar i stället renskötselns fördelar i ett hårt klimat och samekulturens skapande kraft. Men detta förskjuter inte det faktum att staten alltmer exploaterade samebefolkningen. Särskilt från 1700-talet, med expanderande nyodlingar i Norrland, följde övergrepp på den samiska befolkningen och deras rättigheter.

Unga soldater

En av de viktigaste orsakerna till den avtagande befolkningsökningen i landet som helhet var uttaget av unga män till kriget.

Huvuddelen av sin livsmedelsförsörjning fick härarna av säd och boskap i de områden där hären passerade, vilket också bestämde krigets ringlande väg över det europeiska slättlandet. I nuvarande Sverige var det bara Skåne som var tillräckligt bördigt för att lämna sig för sådan krigföring. Men härarna levde inte enbart av plundring. Kriget måste förses med pengar, utrustning och inte minst manskap. Därför drabbades alla krigförande länder.

Vårt land försåg under 1600-talet de stora europeiska krigen med unga män. Skottland och Schweiz var också länder som pumpade ut soldater över krigsskådeplatsen. Från ett europeiskt perspektiv var de alla boskapsskötande utkantsområden, men befolkningsmässigt påverkades de tre länderna olika. Sverige hade en

relativt snabb tillväxt, även Skottland hade en befolkningstillväxt, medan Schweiz befolkning stagnerade under 1600-talet.

Till skillnad från de båda andra ländernas trupper var de svenska inte privata enheter. I Skottland kunde en överste sätta upp ett regemente och sedan hyra ut detta. I Sverige var mobiliseringen statligt organiserad. Den fortgående folkökningen under 1600-talet kan därför ses som en av den svenska stormaktstidens förutsättningar.

I en klassisk studie, som har blivit ett internationellt riktmärke för hur hårt en bygd drabbades av kriget, kunde det visas att under en period av trettioåriga kriget, från 1620 till 1640, fanns ungefär 500 män i aktiv ålder i Bygdeå socken, Västerbotten, och av dessa skrevs hälften ut som soldater. Ytterst få överlevde. Andra regioner drabbades inte lika hårt, som exempelvis Bergslagen, där staten skyddade befolkningen mot utskrivningar för att bruket skulle kunna rekrytera arbetskraft.

Under stormaktstiden, från 1620 till 1719, förlorades sammanlagt en halv miljon svenska och finska män i kriget. Om detta jämförs med hur stor en årsklass av 20-åriga män var innebär det att den årliga genomsnittliga förlusten av män var lika stor som en tredjedel av en sådan årsklass. De högsta nivåerna nådde krigsförlusterna under 1620-, 1650- och 1670-talen samt under det stora nordiska kriget i början av 1700-talet.

Hushållen och krigsekonomin

Bondehushållens storlek kan för ett antal socknar följas tillbaka till 1600-talets början, då det i genomsnitt var mellan fem och sex

En ung sårad soldat, tecknad av den konstnär som i sina skisser skildrade den svenska krigsmaskinens vardag – Johan Philip Lemke.

personer per hushåll i större delen av Sverige. Fler personer ingick i hushållen i Nordsverige och Bergslagen där genomsnittet kunde nå omkring sju. Binäringar och vinterarbeten var viktiga i dessa områden vilket spelade roll för antalet hushållsmedlemmar.

Under 1600-talets lopp sjönk det genomsnittliga antalet hushållsmedlemmar något, men inte på grund av att barnantalet minskade. Förmodligen berodde minskningen delvis på att unga män försvann till kriget, vilket bidrog till en brist på tjänstefolk. Från senare delen av 1660-talet begränsades genom lagstiftning antalet drängar och pigor som fick finnas på ett hemman.

Det västeuropeiska giftermålsmönstret hade blivit etablerat under nyare tid, i den meningen att de flesta flickor inte längre gifte sig som tonåringar. Men inom detta systems ramar fanns skillnader. Några undersökningar från mellersta Sverige och från Skåne visar att den genomsnittliga giftermålsåldern för kvinnor i olika områden under perioden från 1600-talets mitt till 1700-talets början kunde variera mellan 25 och 30 år och för män mellan 30 och 35. Möjligen har giftermålsåldern för män sjunkit under senare delen av 1600-talet.

Att männen försvann ut i kriget medförde också att kvinnoöverskottet blev stort. Under krigsperioderna kunde det stiga till 1,3 kvinna per man. Fortfarande omkring 1750 fanns ett markant kvinnoöverskott med över 1,1 kvinna per man, men denna obalans var främst begränsad till de äldre.

Omsättningen av brukare var alltid stor, och den genomsnittliga besittningstiden var 10–20 år. En del bönder stannade hela sin livstid på gården, andra bara några år. Under oroliga perioder ökade omsättningen av brukare, och kvinnor blev oftare ansvariga för gårdarna. På mellan en tiondel och en femtedel av gårdarna antecknas kvinnor som ansvariga, men då oftast för en kortare tid innan någon son eller bror kunde ta vid. Många av de kvinnor som ansvarade för gårdar var hustrur till eller änkor efter knektar.

Kvinnornas ökade roll som ansvariga för gårdsbruk behöver inte ha betytt att deras ställning förbättrades. På de gårdar där männen saknades fick kvinnorna ta till arbetsbyte med grannarna. Under 1600-talet fick kvinnorna också utföra fler av männens arbeten, men kvinnor skötte även under normala förhållanden arbetsuppgifter som traditionellt räknas till den manliga sfären.

Dessutom går det inte att bortse från den kärlek och trygghet som utgjorde kittet i många äktenskap, då som nu. Även detta påverkades av kriget. Knektustrur som inte visste om deras män

levde nämns ofta i domböckerna, då de dömande skulle avgöra om kvinnan hade gjort hor eller som änka kunde få gifta om sig med sin nye man.

Moralen och befolkningsökningen

Barnens andel av hushållen var relativt stor under 1600-talet. I de tidigaste folkräkningarna utgjorde de oftast 35–40 % av befolkningen. Ett källkritiskt problem är att unga män kan ha ljugit om sin ålder eftersom 15 år var gränsen för utskrivning, men detta hade marginell betydelse. Den relativt höga andelen barn visar att föräldrar trots den ekonomiska pressen fortsatte att sätta många barn till världen.

Det finns inga belägg för att staten krävde att familjerna skulle skaffa fler barn för att fylla behovet av soldater så som skedde i andra delar av världen, exempelvis i det kejserliga Kina. Däremot kan den svenska staten haft ett indirekt inflytande.

Under slutet av 1500-talet och under 1600-talet skärptes gradvis den moraliska kontrollen av medborgarna. Detta var ett uttryck för den allt strängare religionen. Sverige under stormaktstiden påminner i vissa avseenden om regimer i vår egen tid där religiösa fundamentalister gripit makten.

På en Mälarkarta från 1689 pekar bonden och bondustrun på ordet "krogar" i kartbeskrivningen. Vid deras fötter ett ölkrus.

År 1596 började ärkebiskopen Abraham Angermannus en räfst i Linköpings stift. Han for fram i bygderna och dömde över menigheten. ●uktiga, trollkunniga, trätgiriga, de som inte gick i kyrkan och andra dömdes. Utmed biskopens väg fick många slita spö offentligt. Tvångsgiftermål var en specialitet. Inte bara de som hade gjort hor, utan även sådana par som ville bryta sin trolovning, vigdes genast. Från Halltorps socken söder om Kalmar står i protokollet:

En piga i Värnaby har trollovat en dräng i Mortorps socken, Inge i Runtorp benämnd, och hon ville bryta sin trolöuning. Blev vigda strax.

I marginalen till denna notis antecknades det kvinnofientliga ordspråket: "Här går släden före hästen", som en kommentar till att kvinnan tagit initiativet.

Biskopen kunde tvångsviga ett antal par när han besökte en kyrka. Angermannus framfart antog sådana proportioner att den mötte protester, och han stoppades. Men hans visitation var symptomatisk.

I början av 1600-talet infördes, enligt Mose lag, dödsstraff för hor. Även om många benådades var detta ett led i straffskärpningen, en skärpning som drabbade både män och kvinnor. I mitten av 1600-talet var sexmålen som flest i domstolarna, vilket berod-

Två bondpar målade av drottning Ulrika Eleonora 1682.

de på höga moralkrav och inte på allmän lösaktighet. Antalet oäkta barn som registrerades i kyrkböckerna sjönk under århundradet. Från mitten av 1600-talet hade Sverige fått den strängaste sexuallagstiftningen i Europa. Utländska resenärer betraktade förvånat kvinnor som satt i stocken utanför kyrkan på grund av otukt.

Sträng moral håller nere könssjukdomar och håller samman familjerna, och gynnar därför som regel folkökning. Att sådana faktorer varit bestämmande för barnafödande är dock svårt att leda i bevis. En annan familjestrategi som kan ha spelat in, men som är lika svår att belägga, är att många familjer kan ha räknat med att någon son skulle komma att tas ut i kriget, och därför skaffat extra barn.

LIVSMEDELSPRODUKTIONEN

Klarade det svenska jordbruket av att försörja en växande befolkning? 1500-talet var i huvudsak expansivt men under 1600-talet kunde livsmedelsproduktionen inte längre följa befolkningsökningen. Detta var en grundläggande svaghet i samhälle och ekonomi som i längden inte kunde uppvägas av den kraftiga expansionen inom de icke-agrara sektorerna.

Floden av skriftligt källmaterial från 1500-talet gör det för första gången möjligt att sätta siffror på olika företeelser, vilket framgår av avsnittet om befolkningen ovan. Detta är den nationella statistikens mest avlägsna tidsskikt, men den är inte alls lika säker som vår tids statistik. En rad osäkerhetsfaktorer, som skiftande mått eller olika praxis vid skatteuttag, gör att mängden av siffror är förrädiskt förförisk. Källmaterialet är ett skatteunderlag som inte är avsett för de statistiska bearbetningar vi utsätter det för. Även befolkningssiffrorna ovan måste tas med en nypa salt.

Det svenska källmaterialet är visserligen överlägset de flesta andra länders från denna tid genom att inte bara vara detaljerat utan också heltäckande över landet. Men det måste underkastas en kritisk granskning för att inte de precisa siffrorna ska synas alltför säkra.

Det är betydligt svårare att beräkna den totala produktionen än att beräkna den totala befolkningen, och därför ska jag nöja mig med att bestämma huvudtendenserna i förändringen.